

Eser ilk defa *el-Hikmetü'l-müte'aliye fi'l-mesâ'ili'r-rubûbiyye* adıyla taş baskısı halinde yayımlanmıştır (I-IV, Tahran 1282). Bu baskının kenarında ayrıca Hâdî-i Sebzevârî'nin (ö. 1289/1872) esere yazdığı ünlü şerh bulunmaktadır. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî Kum'da eserin ikinci bir neşrine başlamıştır (1378/1958). Dokuz ciltlik bu neşrin son iki cildi Tahran'da basılmıştır ve IX. cilt 1379 (1959-60) tarihini taşımaktadır. Bu neşir aynı zamanda Molla Alî-i Nûrî, Hâdî-i Sebzevârî, Ali Müderris-i Tebrîzî, İsmâil b. Semî-i İsfahânî, Muhammed b. Ma'sûm Alî-i Heydecî ve Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin yazdığı hâşiye ve şerhleri de ihtiva etmektedir. Bu neşrin Kum'da yapılan ikinci basımına Muhammed Rızâ el-Muzaffer'in yazdığı önsözün tarihi 18 Safer 1387 (28 Mayıs 1967) olmakla birlikte III. cilt 1383 (1963-64), VI. cilt 1386 (1966-67), VII. cilt 1389 (1969-70) tarihini taşımaktadır. *el-Esfârü'l-erba'a'nın* vücûd ve tevhid risâlelerinin özet halindeki Farsça çevirisi Cevâd Muslih tarafından *Felsefe-i 'Âlî yâ Hikmet-i Şadrü'l-müte'ellihîn* (I-II, Tahran 1337-1339 hş.), psikolojiye dair dördüncü seferin tam tercümesi ise *'İlmü'n-nefs yâ Revânşinâsî-i Şadrü'l-müte'ellihîn* (Tahran 1352 hş./1973) adıyla yayımlanmıştır. Birinci seferin Urduca tercümesi de Menâzir Ahsen Gîlânî tarafından yapılmıştır (I-II, Haydarâbâd 1941-1942). Türkçe'de eser ve müellifine dair ilk geniş mâlumatı Hilmi Ziya Ülken vermiştir (*İslâm Felsefesi*, s. 278-295).

BİBLİYOGRAFYA :

Sadreddîn-i Şîrâzî, *el-Hikmetü'l-müte'aliye fi'l-esfârî'l-aqliyyeti'l-erba'a*, Kum 1387; C. de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale*, Paris 1866, s. 81; Browne, *LHP*, IV, 429-432; M. Horten, *Das Philosophische System von Schirazi*, Strassburg 1913; S. H. Nasr, "Sadr al-Dîn Şîrâzî (Mulla Sadra)", *A History of Muslim Philosophy* (ed. M. M. Sharif), Wiesbaden 1966, II, 932-961; a.mlf., *Sadr al-Dîn Şîrâzî and His Transcendent Theosophy: Background, Life and Works*, Tahran 1978 (Türkçe trc. Molla Sadrâ ve İlâhî Hikmet [trc. Mustafa Armağan], İstanbul 1990); Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi* (İstanbul 1967), İstanbul 1983, s. 278-295; Fazlurrahman, *The Philosophy of Mulla Sadra*, Albany 1975; a.mlf., "al-Asfâr al-Arba'a", *Elr*, II, 744-747; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşâni'î's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, II, 60; VI, 19-20; Abdülkerim Sürûş, *Evrenin Yatışmaz Yapısı* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1984, s. 83-95; Mehdi Hâirî Yezdî, "Der Âmedî be Kitâb-ı Esfâr", *İrânâme*, VIII, Bethesda/Washington 1990, s. 48-57.

ALPARSLAN AÇIKGÖÇ

ESFERÂYİNİ

(bk. İSFERÂYİNİ).

ESFİZÂRİ

(bk. İSFİZÂRİ).

ESHAM

(اِشْهَام)

Osmanlılar'da

1775-1870 döneminde uygulanan iç borçlanma sistemi.

Esham kelimesi "pay, hisse" anlamındaki *sehim*in çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıfla ilgili metinlerde bu anlamı ile kullanılır. Bir maliye terimi olarak ilk defa, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder. Sistemin özü şudur: Mukâtaa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarının ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara "muaccele" adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydıhayat şartı ile satılmasıdır. Satışa sunulan, bir mukâtaaya ait yıllık nakdî gelirin hiçbir zaman tamamı değil sadece faiz denilen belirli bölümüdür. Bu gelirin geriye kalan ve mal adı verilen bölümü eshama bağlanarak satılamaz. Askerlerle diğer görevlilere ve emeklilere verilen maaşlarla, bir kısım devlet kuruluşlarına ait zorunlu giderlere karşılık olmak üzere uzun süre boyunca âdeti sabitleşmiş gibi kalan bu bölümün başka amaçla kullanılması mümkün değildir. Ancak her mukâtaanın zamanla geliri arttıkça bu sabitleşmiş yıllık miktarın üstünde kalan bölümüne "gelir fazlası" anlamında faiz adı verilir ve hazine bunları daha esnek şekilde kullanma imkânına sahip olurdu. Bir kısım büyük mukâtaaların sehimler halinde dilimlenerek satışa sunulan bölümü bu faiz denilen fazlalardan oluştuğu için her sehim ait gelir dilimine de faiz adı verilir. Günümüzün faiz kavramı ile doğrudan herhangi bir ilgisi bulunmayan ve sadece gelir anlamını ifade eden bu dilimler, her sehim için yıllık 2000 veya 2500 kuruşluk standart birimler halinde tesbit ediliyordu. Bir sehim satın alan şahsın, hayatta kaldığı sürece her yıl bir miktar geliri (faiz) almanın bedeli olarak ödeme-

si gereken muaccelenin miktarı da bu yıllık gelirin katları olarak ifade edilirdi. Piyasa şartlarına ve sehimin bağlı bulunduğu mukâtaanın gelirindeki istikrara göre değişmek üzere muaccelenin kaç yıllık gelire tekabül edeceğini Defterdarlık her grup esham için ayrıca tayin ve ilân ederdi. Meselâ sistemin uygulanmaya başlandığı 1775 yılında İstanbul tütün gümrüğü mukâtaasına ait yıllık gelirin, mal olarak tesbit edilmiş bulunan 159.000 kuruşun üstünde kalan ve faiz olarak nitelenen 400.000 kuruşluk bölümüne tekabül etmek üzere, her biri 2500 kuruş yıllık gelirli 160 sehimden oluşan ilk grup esham için belirlenen muaccele değeri beş yıllıktı. Yani 12.500 kuruşluk muacceleyle ödeyerek bir sehim satın alan kişi ölünceye kadar her yıl 2500 kuruşluk bir gelire hak kazanmış oluyordu. Eshamın ihraç haddi diyebileceğimiz bu oran, sistemin uygulamada kaldığı yaklaşık 100 yıl boyunca satışa arz edilen eshamın hacmine, bağlı bulunduğu mukâtaanın verimliliğine, savaş veya barış durumuna göre sürekli değişen değerler almakla birlikte ilk grup için belirlenmiş olan beşin altına hiçbir zaman inmemiş, daha sonraki gruplar için önce beş buçuk altıya yükselmiş ve zamanla on on ikiye kadar ulaşan değerler almıştır.

Eshama ait belgelerde çok sık kullanılan faiz kelimesinin günümüzdeki faiz kavramı ile doğrudan bir ilgisi bulunmamakla birlikte, bir iç borçlanma sistemi olarak esham uygulamasında lafzen ve mefhum olarak açıkça zikredilmemiş bulunmasına ve hukuken faiz kategorisine ne ölçüde girdiği tartışılabilir görünmesine rağmen fiilî bir faizin mevcut olduğu da muhakkaktır. Nitekim sistemin temelinde yer alan ve ihraç haddi olarak nitelendirilen oranların tersi, yani 1/5'ten 1/12'ye kadar değişen hadlerin günümüzdeki faiz kavramına çok yakın bir muhtevaya sahip olduğunda şüphe yoktur. Günümüzün faiz kavramından en önemli farkı, sehim sahibinin ömrü gibi belirsiz bir unsur dolaşısıyla sigorta primine yaklaşan bir nitelik taşımasıdır. Bu sebeple bu hadleri reel faiz hadleri olarak değil asimptotik birer tavan faiz haddi olarak düşünmek gerekir.

Kadın veya erkek, müslüman veya gayri müslim, askerî veya reâyâ her Osmanlı tebaası sehim satın alabilirdi. Muaccele ile birlikte onun % 5 ile % 10'u ka-

dar tutan "dellâliyye" ve kalem harçlarını hazineye yatırdıktan sonra kendi adına düzenlenen beratı alıp sehmine mâlikâne olarak kaydıhayat şartı ile sahip olurdu. Muaccelle ve harçları yatırmış da olsa kendi adına berat ettirmeden hâmiline muharrer tarzda sehime sahip olmak ve yıllık faizlerini almaya hak kazanmak istisnâî müsaadeler dışında normal olarak mümkün değildi. Beratını aldıktan sonra isteyen kişi, muaccelenin % 10'u kadar "kasrıyed" resmini hazineye yatırmak şartı ile sehmını başkasına satabilirdi. Sahibi ölen sehim "mahlûl" (sahipsiz) sayılır ve hazineye ait olurdu. Mirasçılara herhangi bir ödeme yapılmazdı; zira sistemin mantığına göre hazine aldığı muaccelleyi ödediği yıllık faizler içinde itfa etmiş sayıldığı için ayrıca bir ana para ödenmesi söz konusu olamazdı.

Osmanlı devlet borçları tarihinin önemli bir safhasını teşkil eden esham sisteminin nasıl oluştuğunu kısaca hatırlamak gereklidir. Osmanlı Devleti kamu borçlanmalarına oldukça geç ve sınırlı ölçüde başvurmuştur. Padişahlara ait iç hazine, uzun süre devlet hazinesinin kredisini karşılamaya yeterli olmuştur. Bunun yanında kısa vadeli kredi ihtiyacını karşılamak üzere bazan devlet ricâline, tüccarlara ve sarraflara belli ölçülerde de olsa müracaat edilmiştir. Bu tür borçlanmanın önemli bir diğer kaynağı da vergi mültezimleri idi. Asıl kredi menbaı olan iç hazinenin kaynakları, XVII. yüzyıl sonlarında II. Viyana Kuşatması'nı takip eden ağır savaş yıllarında giderek tükenince kredi mercii olarak iltizam sektörünün ağırlığı arttı. Ancak iltizam sektörü, hem malî kapasitesi hem de iltizam sisteminin niteliği gereği sadece kısa vadeli kredi sağlayabilmekteydi. Uzun vadeli kredi temini iltizam sisteminin işleyişi içinde mümkün değildi. İltizam sisteminin XVII. yüzyılın sonlarında mâlikâne sistemine dönüşmesindeki faktörlerden biri bu imkânı sağlama motif idi. İltizam sisteminde normal olarak bir yıllık, bazı hallerde daha kısa sürelerle verilen iltizamlar yerine mâlikâne sisteminde mukâtaalar kaydıhayat şartı ile veriliyordu. Mâlikâneci bu şartla aldığı mukâtaayı kendisi vergilendirir ve önceden tesbit edilerek yıldan yıla arttırılmayacağı devletçe garanti edilmiş bulunan ve mal adı verilen sabit bir yıllık vergiyi hazineye ödedikten sonra vergi hâsılatının kalan bölümünü kendi kâr

rı olarak alırdı. Mâlikâneyi alırken, hâyatta kaldığı sürece kazanmaya devam edeceği bu kârların bir nevi kapitalizasyonuna tekabül eder tarzda toplu bir meblağ olan muaccelleyi peşin öderdi. Mâlikâneci öldüğü zaman mukâtaa mahlûl sayılır ve hazineye geri dönerdi. Yıllık vergileri değişmeden yeniden müzayedeye çıkarılarak en yüksek muaccelleyi ödeyene tekrar mâlikâne olarak verilir. Normalde bir daha geri ödenmek üzere mâlikânecilerden toplanan bu muaccelle meblağları vergi kalemlelerinden, gelecekte sağlayacakları kârlar karşılığında alınan bir nevi uzun vadeli iç istikraz gelirleriydi. Bu gelirler, mâlikâne sisteminin ihdas edildiği 1695'i takip eden yıllarda toplam devlet gelirlerinin % 2'si civarında idi. Fakat XVIII. yüzyıl boyunca giderek büyüdü ve 1770'li yıllarda % 5'e yaklaştı. Mâlikâne sisteminden sağlanan muaccelle gelirlerinin bu yıllık akışından oluşan stok aynı yıllarda 10 milyon kuruş civarında idi ki bu merkezî devletin yıllık gelirinin yarısına yakın bir meblağı ifade ediyordu. Geri ödemesi söz konusu olmayan bu stok karşılığında mâlikânecilere ödenen, kaydıhayat şartı ile vergilendirme hakkına sahip bulundukları mukâtaalardan sağlamakta oldukları hâsılatın giderek büyüyen kârları idi.

Mâlikâne sistemi, iç istikraz mekanizması olarak bazı sınırları aşamayan bir sistemdi. Mâlikâneler, vergi mükelleflerini yönetme sorumluluğunu gerektirdiği için sadece askerî zümre mensuplarına verilebiliyordu. Mâlikâne padişah kızları dışında kadınlara verilmediği gibi çok nâdir istisnalar hariç gayri müslimlere de verilemezdi. Bu sebeple talep piyasası genel nüfusun % 1'ini pek geçmeyen dar bir kesime inhisar ediyordu. Ayrıca mukâtaaların hisselerine bölünerek birkaç kişiye ortaklaşa idare etmek üzere verilmesi mümkün olmakla beraber bu hisseleri çok küçük dilimlere ayırıp çok sayıda hissedara mâlikâne olarak vermenin imkânları da sınırlı idi. Çünkü ortak sayısı arttıkça mâlikânenin yönetimi zorlaşmakta ve içinden çıkılmaz ihtilâflara yol açmakta idi. Bütün bunlar mâlikâne sistemini hem talep hem de arz bakımından aşılması zor sınırlar içine hapsedmekteydi. Bu arada bütün ihtiyaçları ve birikimleri eriten uzun bir savaşın (1768-1774) arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1775'te Rusya'ya, bütçenin yıllık nakdî gelirinin

yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödeme mecburiyetiyle karşı karşıya gelindi. Devlet, kısa sürede büyük meblağları sağlayacak şekilde mâlikâne sisteminin bazı unsurlarını değiştirerek sınırlarını zorlamaktan başka çare bulamadı. Esham sistemi mâlikâne sisteminin devamı ve değişik bir şekli olarak bu sınırları aşmaya imkân veren bir metot gibi düşünüldü ve uygulamaya konuldu. Yeni sistem, mâlikâne sisteminin genel çerçevesi içinde yer almakla birlikte bazı önemli değişiklikler ihtiva ediyordu. Mâlikâneci, muaccelle ödeyip kaydıhayat şartı ile satın aldığı mukâtaayı veya hissesini kendisi vergilendirirdi. Vergi hâsılatından hazineye ait yıllık belirli vergi ve harçları ödedikten sonra geri kalan kısım mâlikâneciye kâr olarak kalırdı. Bu kâr yıldan yıla farklı olabiliyordu. Devlet bu konuda ne garanti verir ne de müdahale ederdi. Bu bakımdan mâlikâneci risk yüklenen bir müteşebbis konumunda idi. Esham sisteminde ise sehim satın alanların sehmına sahip oldukları mukâtaa ile ilgileri, yatırdıkları muaccelle ile orantılı olarak tesbit edilmiş bulunan yıllık bir nakdî geliri almaktan ibaretti. Mukâtaanın vergilendirilmesi ve yönetimi defterdarın tayin edeceği bir emin veya mültezimin sorumluluğunda idi. Mukâtaanın yönetimiyle bağın koparılmış olması son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Bir defa hissedarların sayıca sınırlı tutulmasındaki gerekçeler ortadan kalktığı gibi talep piyasasını sadece askerî zümrenin erkeklerine inhisar ettirme zorunluluğu da son bulmuştur. Böylece kadınlar, çocuklar ve gayri müslimler de esham piyasasına çekilerek talep hacminin büyütülmesi mümkün olmuştur. Aynı şekilde bir mukâtaayı hisselerine bölme imkânları da büyük bir esneklik kazanmıştır. Bu yeni imkânların getirdiği değişmeyi gösteren tipik bir örnek, esham sistemine bağlanan ilk vergi kalemi olan İstanbul tütün gümrüğü mukâtaasıdır. Daha önce mâlikâne olarak satıldığı dönemin sonlarında 1759'da toplam yirmi iki hissedar mâlikâneyi bölüşmekteydiler ve yatırmış oldukları muaccelelerin toplamı da 250.000 kuruştan ibaretti. Bu tarihten on beş yıl sonra aynı mukâtaa eshama dönüştürüldüğü zaman hissedar sayısı 274'e ulaşmış, yatırdıkları muaccelelerin toplamı da 1.800.000 kuruşu geçmiş bulunuyordu. Mâlikâne sisteminin son sınırlarına kadar geniş-

lediği, buna karşılık eshamın henüz başlamakta olduğu bir döneme ait olan bu örnek bile aradaki büyük farkı oldukça net göstermektedir. Bu fark zamanla büyüyerek devam etti. Eshama ait talep piyasasını genişletmek ve küçük tasarrufların hazineye ikrazını sağlamak üzere hisseler giderek küçültüldü. Bir sehim için tesbit edilen yıllık faiz miktarı standart olarak 2000 veya 2500 kuruştı ve bu miktar daha sonra da değişmedi. Ancak bir sehmî bütünü ile alma mecburiyeti yoktu. İsteyen bir sehmînin 1/2 veya 1/4'ünü ve giderek 1/64'e kadar küçülen paylarını satın alabilirdi.

Hisselerin küçültülmesi ve halkın her kesimine açık hale getirilmesi sayesinde esham sistemi mülkâneye oranla daha hızlı bir şekilde gelişti. Ocak 1775'te yıllık 400.000 kuruş faiz ödeme kapasitesiyle başlayan sistem, on yıl içinde imparatorluğun en büyük on bir mukâtasını bünyesine alarak yıllık faiz miktarı 2.000.000 kuruşu aşmış bulunuyordu. Ortalama ihraç haddi 5,75 yıllık olarak hesaplanırsa asgarî 11.500.000 kuruşluk bir muaccele geliri sağlamıştır. Bu yıllarda merkezî devlete ait nakdî gelirlerin yıllık yekûnünün 20.000.000 kuruş civarında bulunduğu düşünülürse % 50'yi aşan bir iç borç stokunun teşekkül etmiş olduğu ve faiz ödemelerinin de toplam giderlerin % 10'una ulaştığı görülmür. Aynı yıllarda, XVII. yüzyılın sonlarından beri uygulanmakta olan mülkânâe sisteminin devlete sağlamış olduğu muaccele yekûnunu de ancak bu miktar civarında idi. Mülkânâe sisteminin doksan yıllık birikimi sonunda ulaştığı kapasiteye esham sisteminin on yılda ulaşmış olması genişlemenin hızı hakkında bir fikir vermeye kâfidir. Bu hızlı genişleme maliye otoritelerini de düşündürmeye başladı. Zira mülkânâeden farklı olarak faiz ödemesi hazinenin yükümlülüğü ve garantisi altında bulunuyordu. Maliyeciler 1786'da sistemin hazine açısından bir bilançosunu çıkarmaya çalıştılar. Hesap sonunda görüldü ki ölen esham sahiplerinin yeniden satılan sehimlerinin muaccele geliriyle piyasada alınıp satılan sehimlerden alınan kasriyed resimlerinden sağlanan gelirlerin toplamı, ödenmekte olan yıllık faizin ancak küçük bir bölümünü karşılamaktadır. Esham sistemi genişlemeye devam ettiği sürece hazine aleyhindeki bu farkın büyüyeceği ve giderek faizleri ödemede karşıla-

şılacak zorlukların siyasî istikrarsızlığa da yol açabileceği göz önüne alınarak 30 Ekim 1786'da yeni esham çıkarılmasına, daha önce satılmış olanlardan sahipleri ölerək mahlûl kalanların da yeniden satışa sunulmamasına karar verildi. Kararın arkasındaki bir motif de şu idi: Gereğinden fazla esham çıkarıldığı için faizin yüksek düzeyini koruduğu düşünülüyor ve eğer esham arzı daraltılırsa ileride zaruri hallerde esham çıkarmak mecburiyetinde kalındığı zaman hazinenin daha düşük faizle esham satabileceği tahmini yapıyordu. Karara ancak bir buçuk yıl uyma imkânı oldu. Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşın (1787-1791) gerektirdiği harcamalar tekrar esham satışına başvurmayı zorunlu hale getirdi. Savaştan sonra durum yeniden gözden geçirildi. Bu tarihte eshama ödenmekte olan yıllık faiz 2.500.000 kuruş civarında idi. Ortalama ihraç haddi altı yıl farzedilirse 15.000.000 kuruşluk bir borç stoku oluşmuş demektir. Hazine bakımından yıllık gelir-gider mukayesesi sonucunda sistemin zararlı olduğuna, yüksek faiz ödemesine tahammül edilemeyeceğine hükmedilerek 1792'den itibaren yeni esham satışlarına son verilerek önce hacminin dondurulmasına, sonra da yıldan yıla birikecek mahlûl sehimlerin hazinede alikonularak yeniden satışa çıkarılmamasına ve böylece birikmiş olan borç stokunun yavaş yavaş tasfiye edilmesine karar verildi. Bu işi idare etmek üzere klasik iç hazinenin bir uzantısı ve vârisi sayılabilecek olan darp-hâne görevlendirildi. İrâd-ı cedîd hazinesi kurulunca da 1793'ten itibaren görevi o üstlendi ve karar biraz daha genişletilerek ilk defa serbest piyasada esham alım satımı da yasaklandı. Sehimlerini satmak isteyenler getirip İrâd-ı cedîd hazinesine rayic değeriyle satabileceklerdi.

İrâd-ı cedîd hazinesinin dört yıllık uygulama içinde satın aldığı ve sahibi ölerək mahlûl kaldığı için zaptettiği sehimlerin yıllık faiz toplamı 1797 yılında 350.000 kuruşa yakındı. Eshama dönem başında ödenmekte olan yıllık faizin % 15'ine yaklaşan bu daralmaya bakarak borç stokunu yirmi yirmi beş yılda tamamen eritmenin mümkün olacağı tahmin edilebilirdi. Ancak bu tahminin gerçekleşmesi mümkün olmadı. Fransa'nın Mısır'ı işgali ile başlayan savaşın (1798-1801) arttırdığı askerî harcamalar yeniden eshama başvurma mecburiyetini getirdi.

Biriken mahlûller satıldığı gibi yeni mukâtaalar devreye sokularak esham alanı daha da genişletildi. Savaştan sonra eshamın daraltılmasıyla ilgili tasavvurlar tekrar gündeme getirilmekle birlikte, kısa bir aradan sonra yeniden eshama müracaattan başka çare olmadığı görüldü ve XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren esham sistemi, artık cârî giderlerin karşılanmasında da desteği zorunlu görünen bir metot olarak yerleşmiş oldu. Bu tarihte yıllık faiz ödemesi 2.832.341 kuruşa yükselmiş bulunan esham sistemi, savaş yıllarında daha hızlı olmak üzere yüzyılın ortalarına kadar genişlemeye devam etti. İlk büyük sıçrama 1806-1812 savaşı döneminde görüldü ve savaşın bitiminde yıllık faiz miktarı 7.500.000 kuruşa yaklaşmış oldu. Dönemin ortalama ihraç haddi yedi kabul edilirse bu 50.000.000 kuruşu aşan bir borç stoku demektir ve bu 1800'deki düzeyin üç katını aşılıyordu. Bu yıllarda merkezî devlet hazinesine ait nakdî gelirlerin bu miktarın çok altında olduğu hatırlanırsa muazzam bir borç stokunun oluşmuş bulunduğu anlaşılır. Yıllık faiz ödemesi de bütçe gelirlerinin % 25'ini geçiyordu.

Esham sahiplerine faizleri, genellikle üç veya altı ay aralıklarla yılda iki (nâdiren üç veya dört) taksitte ödenirdi. Taksitleri, ellerindeki sehmînin bağlı olduğu mukâtaanın emini veya sarrafı tarafından İstanbul'da verilirdi. Esham sahipleri, küçük miktarda kalem harçları dışında aldıkları faiz üzerinden normal yıllarda herhangi bir vergi veya resim ödemezlerdi. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren savaş yıllarında, savaşa katkı anlamında "cebelü bedeliyesi" adıyla yıllık faizlerinin % 50'sini hazineye ödemekle yükümlü tutuldular.

Esham sisteminin fiilî faiz haddinin hesaplanması, ihraç hadlerini doğru olarak takip etme imkânı bulunmasına rağmen son derece zordur. Çünkü bunu hesaplamak için ihraç haddiyle birlikte sehim sahiplerinin ortalama ömrünü de bilmek gerekir. Ortalama ömür hesabı ise esham sahiplerinin her grubu için farklı olduğu gibi zaman içinde de önemli değişimler göstermiştir. Şimdiye kadar yapılan sondaj mahiyetindeki incelemelerden çıkan ilk kaba sonuçlara göre esham sahiplerinin yıllık ölüm oranlarının % 1 ile % 5 arasında değiştiğini, başlangıç yıllarında nisbeten yüksek olan bu oranın giderek düşme eğilimi göster-

diğini söylemek mümkündür. Oranın zamanla düşme eğilimi göstermesi, esham sahiplerinin giderek daha genç yaşta sehim satın almalarından veya genel olarak ortalama ömürlerinin uzamış, yahut da şahıslar arası alım satımın hızlanmış olmasından doğmuş olabileceği gibi ölümlerin vârislerce gizli tutularak faiz almaya devam imkânı veren hileli yollara başvurulmasından da kaynaklanmış olabilir. Ölümlerin gizlenmesi başlangıç yıllarından itibaren önemli konu olarak görüldüğü için 1780'lerden başlayarak esham sahibi olan birinin öldüğünü bildirenler için ihbâriye ödülü verilmeye başlanmıştır. Ancak geniş bir kitlenin tasarruflarını çekmek üzere giderek küçülen hisseleri, sayıları 1800'lerde 4-5000 kişiyi, 1830'larda 10.000 kişiyi aşan bir kalabalığa yayan bir sistemi tam olarak kontrol altında tutmanın imkânı çağın şartlarında elbette bulunamazdı. Ölüm oranlarının düşmesinin bir diğer sebebi, berat ettirmeden esham sahibi olmanın giderek yaygınlaşmasıdır. Eshamı hamiline muharrer modern tahvillere dönüştüren değişimin başlangıcı 1800 yıllarına kadar gider. Devlet, ihtiyaç duyduğu miktarda eshamı pazarlamadığı hallerde kendisinden alacağı olan eminele, sarraflara ve esnafa sehim kâimeleri verip ödeme yollarını denemeye başlaması ile hukukî olarak ihtiyarî bir borç olan esham bir nevi mecburi borç haline gelmiş oluyordu. Fertleri esham almaya hukuken zorlama imkânı bulunmadığı için devletten alacakları karşılığında esham verilen eminele ve sarraflar bir alıcı bulup satıncaya kadar verilen sehim kâimelerini kendi üzerlerine berat ettirmeden faizlerini almak üzere ellerinde bulundurma hakkına sahip bulunuyorlardı. Bu hak, 1813'ten 1840'a kadar bir ilâ iki yıl ile sınırlandırılan çeşitli düzenlemelere rağmen yürürlükte kaldı. Bu da sehimlerin mahlûl kalma oranını düşüren faktörlerden biri olmuştur.

Tavan faizi, % 18-19 ile ilk defa piyasaya çıkarıldığı 1775 yılından itibaren tedricen düşmekle birlikte yirmi beş yıl boyunca % 15'in üstünde kalan esham hazine bakımından pahalı ve riskli görüldüğü için sözü edilen müdahalelere mâruz kalmıştı. Bu müdahaleler ise alıcılar bakımından riski arttırdığından faizi daha da yükseltmekten başka bir sonuç vermiyordu. Bu kısır döngüden 1800'lerden itibaren kısmen kurtulmak mümkün oldu. devlet malîyesinin borç-

lanmaya başvurmadan yaşaması mümkün görünmediği için bir daha riski ve dolayısıyla faizi yükseltici önemli bir müdahalede bulunulmadı. Tam olarak güvenliğe kavuşturulduğu için esham piyasada tutundu ve benimsendi. Bu sebeple XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde tavan faiz haddi % 10 - 14 arasında kaldı. Bu dönemde devlet, yalnız fevkalâde harcamaların finansmanında değil normal cârî giderlerin karşılanmasında da eshama başvurduğu için muaccelle gelirleri normal bütçe gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu.

Eshamın uzun süren bu uygulamasında ilk önemli değişimler Tanzimat'la birlikte başladı. Sistemi etkileyen en önemli faktör, Tanzimat'ın ilânı ile büyük çapta kredi ihtiyacının birden bire gündeme gelmiş olmasıdır. Daha önce mâlikâne sistemi içinden esham uygulamasına geçmeye yol açmış olan zaruretlerin benzeri şimdi de esham sistemini zorlamaya başlıyordu. Esham her yıl % 1-2 civarında ölenlere ait mahlûllerle ve genişleme imkânları sınırlı kalan mevcut kredi stoku ile belirli dengeye kavuşmuş bir sistemdi. Yeni ve büyük çapta kredi ihtiyacını bu sistem içinde karşılamak ancak faizleri çok yükseltmekle mümkündü. Bu ise kaydıhayat şartı ile satıldığı için esasen faizi yüksek düzeyde belirlenen eshamda hazine bakımından çok ağır bir yükün altına girmek demekti. Faizlerin çok daha düşük olduğu dış âlemden borçlanma yolları da denenmekle birlikte bu iş başaramayınca, esham gibi uzun vadeli çok yüksek faizle kredi aramak yerine faizi yüksek, ancak orta vadeli bir krediyi daha avantajlı gören Tanzimat malîye otoriteleri esham sistemini kaydıhayat şartından kopararak bunu gerçekleştirebileceklerini düşündüler. Eshamın kaydıhayat şartından kopması, sahibi ölen sehimlerin hazineye değil mirasçılara intikal etmesi, yani ana paranın özel mülkiyet sınırları içinde tutulması demekti. Kaydıhayat şartına bağlı kalan eski eshamın % 12,25 faiz haddinde zor satılabildiği bir dönemde faizi 0,25 puan artırarak % 12,5'tan hamiline muharrer tahvil tarzında Ağustos 1840'ta piyasaya sürülen yeni sehimlerin satışı başarılı oldu ve bütçeye % 17 civarında bir istikraz geliri sağlamaya imkân verdi. "Esham kavâimi, kâime-i mu'tebere, evrâk-ı nakdiyye" gibi isimler verilen bu ilk deneme ile eshamın niteliği artık değişmeye başlamış oluyordu. Esham kavâimi iki

yıllık süre için çıkarılmıştı ve süre sonunda toplanacaktı. Kredi ihtiyacı içindeki malîye için toplama mümkün olması ve evrâk-ı nakdiyye olarak yerleşmiş olan yeni usul zamanla genişletilen bir uygulama haline geldi. Mülkiyet ve miras garantisiyle mücehhez olarak rağbet görüldüğü için hazine giderek faizini indirme imkânını buldu. Önce % 10'a, daha sonra % 8'e indirilen faizlerle yeni yeni kâimeler piyasaya sürüldü. Bu hızlı genişleme ile birlikte değeri de düşen kâime piyasada bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmeye başladı. Bu defa eskiden denenmiş, benimsenmiş ve istikrara kavuşmuş olan eshama yeniden dönme fikirleri ortaya çıktı. Hatta kâimelerin hepsinin toplanıp yerine esham sürülmesi de düşünüldü. Ancak faizi çok yükselteceği için bu da pek cazip görülmedi. Nihayet 1849'da kaydıhayat şartını, esham satın alanın kız veya erkek çocuklarına da teşmil eden ve "evlâdiyet şurûtu" diye nitelenen esham türü piyasaya çıkarıldı. Bu yeni türde eshamı ilk satın alan kişi ve ondan ileride satın alacak olan ikinci şahıs öldüğü zaman sehimler hazineye geri dönmeyecek ve çocuklara eşit paylarla intikal edecekti. Ancak bu ikinci kuşak da ölünce sehim mahlûl sayılarak hazineye ait olacaktı. Kaydıhayat şartındaki tasarruftan mülkiyete biraz daha yaklaşan bu formül içinde tavan faizini % 8,2'ye kadar düşürmenin mümkün olacağı düşünüldü. Bu tür esham da çok rağbet görmedi ve ancak küçük miktarlarda satış yapılabildi. Bununla birlikte bu yıllarda artık "atik" diye nitelendirilen normal esham biraz daha yüksek bir faiz haddinde piyasaya sürülmeye devam edildi. Ancak bunların satış hacmi çok sınırlı ölçülerini aşamadı. Nitekim Kırım Savaşı sırasında büyük çapta kredi ihtiyacı ortaya çıkınca atik veya evlâdiyet şurûtu ile esham satın bu ihtiyacı karşılama imkânı bulunmadığı için zorunlu olarak faizleri çok yükseltmek gerekiyordu. Bunu da 1840'ta olduğu gibi faizi biraz yükselterek orta vadeli bir kredi ile halletmekten başka çare görülemedi ve "eshâm-ı mümtâze" adıyla üç yıl vadeli % 10 faizli sehimler piyasaya çıkarıldı. Daha sonra "eshâm-ı cedîde" olarak adlandırılacak olan bu sehimlerin hitap ettiği kitle ve toplayabildiği kredi miktarı eski eshamla kıyaslanmayacak kadar büyüktü. İlk defa Mart 1854'te 50 milyon kuruşla başlayan bu yeni sehimlerin satış hacmi giderek arttı ve 1860'larda birkaç yüz

milyonluk kapasiteye ulaştı. Bir bölümü yurt dışında da pazarlanan ve modern tahvillere benzeyen bu yeni tip eshamın eskisiyle isim dışında herhangi bir benzerliği kalmamıştı.

Bununla birlikte eski tip esham, Osmanlı kurumlarının genellikle paylaştığı tedrici değişme vafına uygun olarak birden bire sona ermemiş, ilham verdiği yeni borçlanma usulleri yanında bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Önemli bölümünü kadınların oluşturduğu bir rantıye grubunu öteden beri almış olduğu bir uygulamadan mahrum bırakmama motifyle, sahipleri ölere mahlûl kalan sehimler, bütçede yerleşmiş faiz karşılıkları da hazır bulunduğu için küçük demetler halinde 1860'ların sonuna kadar satılmaya devam etti. Ancak toplam kamu borcu stoku ve bütçedeki borç mürettebatı bakımından oranı ve önemi giderek azaldı. Mevcut sehim sahiplerine, ellerindeki sehimleri modern türden olan diğer sehimlere dönüştürme imkânının tanınması bu azalmayı hızlandırdı. Bununla birlikte müktesep hakları ihlâlâ varan zorlamaları kabul etmeyen Osmanlı hukuk telakkisi, esham sisteminin bütçedeki izlerini tıpkı mâlikâne, timar ve zeâmetlerde olduğu gibi son sehim sahibi ölünceye kadar muhafaza etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 6788, 9897, 9899, 9548, 9553, 9562, 9597, 9613, 9619, 9627, 9681, 9800, 9803, 9805, 9806, 9808, 9811, 10230, 11825, 12665; BA, KK, nr. 5237, 5282, 5292, 5347, 5380, 5428; BA, Cevdet-Maliye, nr. 27537; BA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 495; BA, İrade-Dahiliye, nr. 27537; BA, Mesâil-i Mühimme, nr. 495, 564; BA, D. BŞM. SHM (Esham), nr. 20230; BA, D. BŞM. CBL (Cebelî Bedeli), nr. 18110; Mathurin Cor, *De la Reforme en Turquie*, Paris 1850; C. White, *Three Years in Constantinople*, London 1850; *Journal de Constantinople*, nr. 436/29.3.1853; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (haz. Osman Okyar — Ünal Nalbantoğlu), Ankara 1975, s. 231-291; Roderic H. Davison, "The First Ottoman Experiment with Paper Money", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (ed. Osman Okyar — Halil İnalçık), Ankara 1980, s. 243-251; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 79-88, 131-134, 196-200, 239-241, 295, 300; a.mlf., "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Bilgiler", *Toplum ve Bilim*, sy. 12, İstanbul 1980, s. 124-142; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-61", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 213-362; B. Lewis, "Ashām", *El²* (Fr.), I, 714.

MEHMET GENÇ

ESİD b. EBÜ ÜNÂS

(أسيد بن أبي أناس)

İslâmiyet'i kabul etmeden önce Hz. Peygamber'e hicviyeler yazdığı rivayet edilen, şair Enes b. Züneym'in kardeşi olan sahâbî (bk. ENES b. ZÜNEYM).

ESİN, Emel

(1914-1987)

Tanınmış Türk-İslâm kültür ve sanat tarihçisi.

İstanbul'da doğdu. Babası, II. Meşrutiyet'ten sonra gelişen Türkçülük akımının önde gelen simalarından Ahmed Ferid Tek, annesi Fecr-i Âtî dönemi yazarlarından Müfide Ferid'dir. Çocukluğu, babasının siyasî hayatının oldukça hareketli bir dönemine rastlayan Millî Mücadele yılları içinde geçti. Babasının diplomatik görevleri sebebiyle 1924'ten sonra ailece uzun süre yurt dışında yaşadıklarından tahsilini Fransa ve İngiltere'de sürdürdü. Fransızca ve İngilizce'nin yanı sıra Almanca'yı da öğrendi. Bakaloryadan sonra mimari okumak için Ecole de Bozar'a gittiysse de Ortaçağ usulüne göre eğitim veren bu okuldaki ağır şartlardan dolayı tahsilini yarıda bırakmak zorunda kaldı. Daha önce babasıyla annesinin de okuduğu Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünden mezun oldu. Sorbonne'dan da yüksek matematik sertifikası aldı. Ayrıca Paris ve Viyana güzel sanatlar akademilerinin mimari, resim, mozaik, vitray ve gravür dallarında öğrenim gördü. Sonraki yıllarda Necati Lugal'den Arapça ve Farsça, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Herbert Janskey'den Ortaçağ Türkçe metinleri dersleri okudu. Paris Üniversitesi'nde *Le Dragon dans l'iconog-*

raphie turque adlı teziyle sanat tarihi dalında doktor unvanını aldı.

1941 yılında, babasının Tokyo'daki büyükelçiliği sırasında sefâret başkâtibi olan, Plevne gazilerinden İbrâhim Edhem Paşa'nın oğlu Seyfullah Esin ile evlendi. Emel Esin bu defa da eşinin görevleri sebebiyle hayatını yine yurt dışında geçirmek zorunda kaldı. Bir büyükelçilik bünyesinde çalışan âmirle memur aynı aileden olamayacağı için Seyfullah Esin New York başkonsolosluğuna tayin edildi. Ancak yolculuk ettikleri gemi savaş dolayısıyla Tokyo'ya geri dönmek zorunda kalınca tayini Stockholm elçiliğine çıktı. Esin ailesi 1942 yılı baharında kara yoluyla Kore, Mançurya, Moğolistan, Sibirya, Türkistan ve Azerbaycan üzerinden iki ay kadar süren bir yolculuktan sonra Türkiye'ye ulaşabildi. Emel Esin, kendisinde iç Asya'yı tanıma ve inceleme arzusunu uyandıran bu ilk Orta Asya seyahati sırasında Çin ve Orta Asya kültür ve sanat mirasını yakından görme fırsatını buldu. Eşiyle birlikte yine kara yoluyla Balkanlar ve Almanya üzerinden İsveç'e gitti. Seyfullah Esin'in merkezde görev yaptığı 1944-1949 yıllarını Türkiye'de geçirdi. Bu arada eşi 1947'de, annesinin dayısı olan Sâdullah Paşa'ya ait Çengelköy'deki meşhur yalıyı satın aldı. Daha sonra Yunanistan ve İsrail'de maslahatgüzarlık, Avusturya'da ortaelçilik yaptıktan sonra 1954 yılında Moskova, 1955'te de Bonn büyükelçiliğine tayin edildi. Emel Esin Moskova'da bulundukları sırada diplomatik imkânları da kullanmalarına rağmen çeşitli zorluklarla ikinci Orta Asya seyahatini gerçekleştirdi (1955). Sovyet hükûmetinden izin alarak eşiyle birlikte bütün Türk cumhuriyetlerini gezdi. Bu seyahat sırasındaki gözlemlerini *Türkistan Seyahatnamesi* adlı ilk eserinde anlattı. Eşi 1957'de Birleşmiş Milletler nezdinde Türkiye'nin dâimî temsilcisi olunca birkaç yıl New York'ta oturdu. 1960 yılı sonunda Kahire büyükelçiliğine tayin edilen eşiyle birlikte Mekke ve Medine'yi ziyaret etti. Bu iki şehre karşı duyduğu saygı ve hayranlık onu bu konuda bir kitap yazmaya yöneltti. Daha sonraki yıllarda Suudi yetkililerinin de yardımıyla birçok defa ziyaret ettiği Haremeyn'de araştırmalarda bulunarak eserini kaleme aldı. Seyfullah Esin 1961'de Mısır'ın Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kesmesi üzerine merkeze alındı ve bir yıl sonra da Delhi'ye tayin edildi. 1965-1967 yılları arasında Madrid'de büyükelçilik

Emel Esin